

REVIEW OF RESEARCH

ISSN: 2249-894X

IMPACT FACTOR : 5.7631(UIF)

VOLUME - 10 | ISSUE - 4 | JANUARY - 2021

“गोंदिया जिल्ह्यातील हलबा/हलबी आदिवासी जमातींच्या बदलत्या सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक स्थितीचे अध्ययन”

प्राचार्य डॉ. सुरेश खंगार¹, प्रा. सुनिल बी. उईके²

¹मार्गदर्शक, फुले आंबेडकर समाजकार्य महाविद्यालय, गडचिरोली.

²संशोधनकर्ता, सहा. प्राध्यापक, आठवले समाजकार्य महाविद्यालय, भंडारा.

प्रस्तावना:

आदिवासींची संकल्पना:-

आदिवासी म्हणजे नेमके कोणाला म्हणावे यापूर्वी आदिवासी या शब्दाबाबत काही समज-गैरसमज पाहणे अत्यंत उपयुक्त ठरेल. शंभर वर्षांपर्यंत खुद्द युरोपातील विद्वान लोकांची आदिवासी समाजाबद्दलची मते अत्यंत टोकाची होती. त्यात शास्त्रीयता नाही तर कल्पनेची भरारी होती. काहीना आदिवासी म्हणजे अत्यंत रानटी, नरमासभक्षक व सतत युद्धे करणारा, नरकप्राय जीवन जगणारा मागास समाज वाटायचा तर काहीना हा आदिवासी समाज म्हणजे कोणतेही बंधन न पाळणारा, खावे-प्यावे व भोगावे असे स्वर्गीय जीवन जगणारा वाटायचा. काहींच्या मते, एखादया देशातील आदिवासी अथवा आदिम समाज म्हणजे त्या देशात अतिप्राचीन काळापासून वास्तव्य करित आलेला समाज आहे. यास्तव ते आदिवासींना मुळाचे रहिवासी अगर अगदी प्राचीन काळातील समाज मानतात. परंतु ते खरे नाही. कारण ग्रामीण व नागरी असे म्हणविले जाणारे समाज देखील आदिवासी समाजाएवढा दीर्घकालीन इतिहास लाभले आहेत. परंतु आदिवासी समाजाची सत्य परिस्थिती अशी की बऱ्याच बाबतीत तो इतर समाजापेक्षा कितीतरी पटीने श्रेष्ठ आहे. या आदिवासी समाजाला भारतीय समाजात प्रामुख्याने विशेष महत्व आहे.

आदिवासीचा अर्थ :-

इंग्रजीमधील ‘Tribes’ या शब्दांचा अर्थ जमात असा होतो. आदिपासून किंवा सुरवातीपासून दऱ्याखोऱ्यात किंवा जंगलात किंवा डोंगराळ भागात राहणाऱ्या लोकांना आदिवासी असे संबोधले जाते. डॉ. व्हेरियर शाल्विन आणि ठक्कर बाप्पा यंनी आदिवासींना ‘Aboriginal’ असे संबोधले आहे. ‘Aboriginal’ याचा अर्थ मुळाचे निवासी असा होतो. आदिवासी हे जंगलात किंवा डोंगराळ भागात राहतात. म्हणून यांना ‘वन्यजाती’ किंवा ‘गिरीजन’ असेही म्हटले जाते. आदिवासी हे या देशातील मुळाचे रहिवासी आहेत. म्हणून त्यांना वनसासी, गिरीजन म्हणणे योग्य नाही. ते खऱ्या अर्थाने या देशाचे आदिवासी म्हणजेच मुळाचे निवासी आहेत.

भारतीय संविधानात आदिवासींना अनुसुचित जमाती (Scheduled Castes) असे म्हटले आहे. भारतीय संविधानातील कलम 348 (1) अनुसार ज्यांचा समावेश अनुसुचित जमातीच्या यादीत केला आहे त्यांना अनुसुचित जमाती असे म्हणतात. अनुसुचित जमातीमध्ये सर्वसाधारणपणे डोंगराळा प्रदेशात आणि जंगलात वास्तव्य करणाऱ्या आणि जे आधुनिक संस्कृती तसेच जीवनपध्दती पासून अलिप्त आहेत अशा लोकांचा समावेश करण्यात आला आहे. म्हणून आदिवासी म्हणजे अनुसुचित जमाती असे समीकरण रूढ झाले आहे.

आदिवासी समाजाची वैशिष्ट्ये :-

- 1) एका विशिष्ट भूप्रदेशात वास्तव्य
- 2) मर्यादित लोकसंख्या
- 3) रक्त संबंधावर आधारित समुह
- 4) निरक्षरता आणि लेखन किंवा लिपीचा अभाव
- 5) तंत्रज्ञानाचा अभाव
- 6) प्रारंभिक आर्थिक व्यवस्था
- 8) शोधाची मंद गती

आदिवासींना शासनाकडून मिळालेल्या योजना :-

भारतीय संविधानाच्या मार्गदर्शक तत्वानुसार राज्यातील दुर्बल घटक विशेषतः अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीच्या लोकांचे शैक्षणिक व आर्थिक हितसंबंध जपण्यासाठी विशेष काळजी घ्यावी आणि त्यांचे सामाजिक अन्याय व इतर पिळवणुकिपासून संरक्षण करण्याची जबाबदारी राज्य शासनावर टाकण्यात आली आहे. भारतीय संविधानातील या मार्गदर्शक तत्वांस अनुसरून पंचवार्षिक योजनांमध्ये मागसवर्गीयांच्या शैक्षणिक, आर्थिक आणि सामाजिक सुधारणांच्या कार्यक्रमावर भर देण्यात आला आहे. त्यानुसार आदिवासी विकास विभाग विविध विकास योजना राबवित आहे.

महाराष्ट्र राज्यात एकूण 45 अनुसूचित जमाती आहेत. त्यात मुख्यत्वे भिल्ल, गोंड, महादेव, कोळी, पारा, ठाकूर, वारली या प्रमुख आदिवासी जमाती आहेत. कोलाम (यवतमाळ जिल्हा) कातकरी (मुख्यतः रायगड व ठाणे जिल्हा) बआणि माडिया गोंड (गडचिरोली जिल्हा) या केंद्र शासनाने आदिम जमाती म्हणून अनुसूचित केलेल्या अशा तीन जमाती आहेत.

आदिवासी हलबा/हलबी समाज:-

हलबा/हलबी समाज ही जमाती अनुसूचित जमातीच्या यादीत क्रमांक 19 व एकमितपणे हलबा, हलबी असे दर्शविण्यात आलेले आहे. हलबा, हलबी जमातीच्या उत्पत्तीबाबत कितीही आखायिक्त असल्या तरी ही जमात मुळची उत्कृष्ट शेती करणारी जमात म्हणून ओळखली जाते. ही जमात रायपूर जिल्ह्याच्या (मध्यप्रदेश) दक्षिणेस तसेच सिहावा, नगरी, काँकर, बस्तर, अतागड, बडेडोंगर, छत्तीसगड व विदर्भातील भंडारा, गोंदिया, चंद्रपूर व गडचिरोली जिल्ह्यात प्रामुख्याने वसलेली आहे. पूर्वीच्या सेन्ट्रल प्रोव्हिन्स एन्ड बेरार (मध्यप्रदेश व विदर्भ) भागात 1911 मध्ये या जमातीची लोकसंख्या 1 लक्ष एवढी होती. वास्तविक हलबा उत्तम शेती व शेतमजुरी करणारे असल्याने शेतीसाठी लागणारे हल (नांगर) पासून “हलबा” असे नाव पडले व बोलीभाषा “हलबी” असल्याने विदर्भात “हलबी” असे संबोधल्या जाते. बस्तरमध्ये हलबांना मानाचे (महत्वाचे) स्थान आहे. त्यांनी पूर्वी राजाच्या सेवेत सैनिक म्हणून कामगिरी बजावली त्यामुळे हलबांना/हलबींना राजदरबारी मानाचे स्थान होते. हलबा/हलबी हे उत्तम शेतकरी असल्याने त्यांनी शेतजमीनी धारण केलेल्या आहेत.

हलबा/हलबी ही मुळची पुरातन जमात आहे. ‘हलबी’ भाषा ही स्वतंत्र भाषा असून ती उडीया, छत्तीसगडी व मराठीच्या मिश्रणातून तयार झालेली आहे. परंतु कालांतराने या जमातीने हिंदू धर्माचा व आर्यांच्या भाषेच्या स्वीकार केला. विदर्भात सर्वच हलबा/हलबी हे मराठी भाषाच बोलतात.

प्राचीन काळी हलबा/हलबी समाज हा शेतीप्रधान होता. या जमातीला राजाश्रय होता. त्यामुळे त्यांना चांगला दर्जा प्राप्त झाला होता. त्यामुळे या जमातीचा सर्वांगीण विकास झालेला होता. परंतु नंतर काळ बदलत गेला आणि सामाजिक परिवर्तन घडून आले. राजेशाही मोडकळीस आली. इंग्रजांच्या काळात या जमातीवर प्रभाव पडला त्यामुळे या जमातीच्या आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक स्थितीत बदल घडून आले. इतर समाजाचा या समाजावर प्रभाव पडून या समाजाच्या चालिरीती प्रथा, परंपरा व धार्मिक विधीवर परिणाम झालेला दिसून येतो. इतर समाजांनी या जमातीच्या सोयी सवलतीचा गैरफायदा घेतला आहे. इत्यादी बाबीमुळे या समाजाची बदलती सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक स्थिती कशी आहे व या समाजावर कशाप्रकारे व कितपत परिणाम घडून आलेला आहे. याविषयीचे अध्ययन या संशोधनामध्ये करण्यात आलेले आहे.

हलबा/हलबी समाजाची रचना व परंपरा :

1) उत्पत्ती :-

हलबा/हलबी जमातीच्या उत्पत्तीबाबत अनेक आख्यायिका आहेत. त्या आख्यायिकांना बाजूला सारून वास्तविक स्थितीकडे बघता असे दिसून येते की, बस्तर मध्ये “हलबा” जमात ही फार प्रभावी असल्याचे पुरावे आढळून येतात.

2) हलबा/हलबी जमातीचे उपविभाग :-

या जमातीमध्ये खालीलप्रमाणे उपविभाग आढळून येतात.

- (1) बस्तरिया (2) छत्तीसगडीया (3) मराठीया

3) बोलीभाषा:-

हलबा/हलबीची बोलीभाषा ही मराठी छत्तीसगडी व उडीया यांचे मिश्रणातून तयार झालेली 'हलबी' भाषा आहे. परंतु हलबी भाषा ही मध्यप्रदेशातील बस्तर भागात प्रामुख्याने बोलली जाते.

4) कुळ :-

मध्यप्रदेशात या जमातीमध्ये कुळ (आडनाव) लिहिण्याची पध्दत थोडी वेगळी आहे. जसे कोल्हारे ला कुल्हारा, भोयर ला भुआर्य, देहारे ला देवहारे, खुटमोडे ला खुटमुरीया, मेडे ला मेडीया म्हणजेच ते आडनावा शेवटी 'या' असे लावतात.

5) कुलदैवत :-

हलबा/हलबी जमातीत हिन्दू देवी-देवतांना कुलदैवत मानत नाहीत म्हणजेच त्यांच्या देव्हान्यात हिंदू देवी-देवताची पुजा केली जात नाही. तसेच मध्यप्रदेशात दंतेश्वरीला कुलदैवत मानतात. या जमातीत भुत प्रेत जादूटोना यावर विश्वास ठेवला जातो यासाठी भगत (पुजारी) असतो.

6) व्यवसाय :-

हलबा/हलबी जमातीचा मुळ व्यवसाय शेती करणे हा आहे. विदर्भात सुध्दा हलबीचा मुळ व्यवसाय शेती करण्याचाच आहे. तसेच ते जंगलातील मोहाफुले, डिक इत्यादी प्रकारचे वनोत्पादने गोळा करून उपजिविका करतात.

7) पारंपारिक सण/त्यौहार :-

हलबा/हलबी जमातीत चैत्र पौर्णिमा साजरी केली जाते. त्यावेळी बडा देवाची पुजा केली जाते व काही ठिकाणी बकरा बळी दिल्या जातो.

8) सामाजिक चालिरीती परंपरा:-

हलबा/हलबी जमातीच्या काही चालिरीती 1) जन्मविधी 2) लग्न विधी 3) बोरवन 4) मृत्यूविधी ह्या आहेत.

9) राहणीमान :-

हलबा/हलबी जमातीतील मुली, महिला अंगावर गोदण करून घेतात. पुर्वी पुरुष मंडळी मनगटात चांदीचे किंवा सोन्याचे कडे घालत असत. तसेच तांब्याच्या, पितळीच्या, चांदी किंवा सोन्याच्या कानात बान्या घालत होते.

10) मुळचा प्राचिन रहिवाशी :-

सेंट्रल प्रोव्हिसेस डिस्ट्रीक्ट गॅझिटीअर्स (मध्ये) भंडारा जिल्ह्यात 1908 साली हलबा/हलबी यांचा उल्लेख द्रविडीयन ट्राईब म्हणून केलेला आहे व त्याची लोकसंख्या 17,000 दर्शविलेली आहे. तसेच सेंट्रल प्रोव्हिसेस लॅन्ड एलिनेशन अॅक्ट 1916 नुसार हलबा/हलबींना मुळ रहिवाशी म्हणून घोषित करण्यात येवून त्यांना राज्य शासनाने विदर्भाच्या आठही जिल्ह्यात शैक्षणिक सवलती देण्यास सुरुवात केली होती.

अध्ययनाचे मुख्य उद्देश (Major objectives of the study) :-

- 1) हलबा/हलबी आदिवासी जमातीच्या आर्थिक स्थितीचे अध्ययन करणे.
- 2) हलबा/हलबी आदिवासी जमातीच्या शैक्षणिक स्थितीचे अध्ययन करणे.

गृहीतकृत्ये (उपकल्पना) (Hypothesis of the Study):-

- 1) हलबा/हलबी जमातीची आर्थिक स्थिती खालावलेली आहे.
- 2) शैक्षणिक प्रगती न झाल्यामुळे ही जमात प्रगत समाजापासून दूर आहे.

अध्ययनाची व्याप्ती (Scope of Research):-

प्रस्तुत अध्ययनाची व्याप्ती ही गोंदिया जिल्ह्यातील देवरी तालुक्या पुरते असून या तालुक्यात हलबा/हलबी जमातीचे लोक वास्तव्य करतात.

नमुना निवड पद्धती:-

प्रस्तुत अध्ययनामध्ये गैर संभाव्यता नमुना निवड पद्धतीमधून सोयीस्कर नमुना निवडीनुसार देवरी तालुक्यातील 18 ते 60 वर्षे वयोगटातील एकूण 60 उत्तरदात्यांची निवड करण्यात येवून तथ्य संकलन करण्यात आले.

तथ्य संकलन:-

प्रस्तुत अध्ययनात मुलाखत अनुसूचीचा वापर करून माहिती गोळा करण्यात आलेली आहे. तसेच दुय्यम पद्धतीचा वापर करून माहिती प्राप्त करण्यात आलेली आहे.

संशोधनाचे विश्लेषण:-

प्रस्तुत अध्ययनात गोंदिया जिल्ह्यातील देवरी तालुक्यातील हलबा/हलबी आदिवासी जमातींच्या बदलत्या सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक स्थितीचे अध्ययन करतांना असे आढळले की एकूण 60 हलबा/हलबी आदिवासी समाजातील उत्तरदात्यांपैकी सर्वाधिक 34 टक्के हलबा/हलबी आदिवासी समाजातील उत्तरदात्यांचे शिक्षण पदविपर्यंत झाले असून त्यांपैकी अधिकांस 11.7 टक्के हलबा/हलबी आदिवासी समाजातील उत्तरदात्यांच्या मते हलबा/हलबी आदिवासी जमातीकरीता भरपूर प्रमाणात योजना असूनही आजही आर्थिकदृष्ट्या त्यांची प्रगती झाली नसल्याचे मुख्य कारण इतर समाजाचा हस्तक्षेप असल्याचे निदर्शनास आले आहे.

निष्कर्ष:-

- 1) अध्ययनातील सारणीच्या पडताळणी नुसार 6 मुक्त पातळीवर हलबा/हलबी आदिवासी जमातीची शैक्षणिक स्थिती तपासली असता, शैक्षणिक स्थिती व आर्थिक स्थिती खालावलेली आहे.
- 2) अध्ययनाअंती 8.5 पातळीवर शिक्षण आणि हलबा/हलबी जमातीकरीता भरपूर प्रमाणात योजना असूनही आजही आर्थिकदृष्ट्या प्रगती झाली नसल्याने ही जमात प्रगत समाजापासून दूर आहे.

उपाययोजना:-

- 1) शैक्षणिक व आर्थिकदृष्ट्या हया हलबा/हलबी जमातीपर्यंत शासकीय योजनाचा प्रचार व प्रसार व्हायला पाहिजे.
- 2) हलबा/हलबी जमातीच्या सर्वांगीण विकासासाठी त्यांची सामाजिक संघटनेनी एकत्र येवून त्यांच्यासाठी लढा देणे आवश्यक आहे.
- 3) प्रगत समाजाने या जमातींच्या सर्वांगीण विकासासाठी त्यांच्यासोबत सौदाहर्चपूर्ण संबंध/ वागणूक ठेवणे आवश्यक आहे.
- 4) शासकीय कार्यप्रणालीद्वारे दुर्गम व तळागाळातील हया जमातीपर्यंत शासकीय योजनाची अंमलबजावणी करणे ही आजची गरज आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

1. डॉ. भांडारकर पु.ल., 'सामाजिक संशोधन पद्धती', महाराष्ट्र ग्रंथ निर्मिती मंडळ, नागपूर.
2. 'खरे हलबा, हलबी कोण?', प्रकाशक- अजयकुमार सदाशिव कोठेवार, आदिवासी हलबा/हलबी समाज संघटना विभागीय शाखा गोरेगांव, जि. गोंदिया.
3. www.halbatribemaharashtra.htm